

גיטה אבינור

יעודו של ישראל במחזות יעקב כהן

בשורות הבאות אינני מתיימרת להקיף את כל המחזות של המשורר, אף לא למצות את אלה שאני נוגעת בהם. הפעם מעסיקה אותי נקודה אחת בלבד, והיא: יעודו של עם ישראל, כפי שנתפס לי באחדים ממחזותיו.

ליעקב כהן סגנון משלו, צורת כתיבה משלו והלך רעיונות משלו; קול בדל מן המקהלה של הספרות העברית. הכוונה בעיקר למחזותיו הפיוטיים. אמנם המחזה השירי זכה לתחיה במאה העשרים, לאחר שנדחה מפני הריאליזם והנאטוראליזם. ט. ס. אליזט כתב מחזות שיריים. כן גם דילן תומאס. מחזותיהם של אנגי וג'ירודו כתובים פרוזה שירית. הפרוזה השירית בדרך כלל קרנה עלתה מאז סוף המאה ה-19. אך אין הדראמה השירית של יעקב כהן דומה לדראמה השירית המודרנית. המחזה המודרני, שירי ופרוזאי כאחד, עור סק באדם ובעיותיו; ביחיד. על מספר ניכר של מחזות מודרניים אפשר לומר,

יעקב כהן

שהם פסיכואנליטיים. אמנם, קיים גם המחזה האידיאולוגי; ובצדם של הרבה כתבים בינוניים ולמטה מבינוניים, קיימים המחזות של ברכט, של קליפורד אודסט. אך זו שוב יצירה מסוג שונה לחלוטין, ולא בה נוכל למצוא את המקבילות וההשפעות ליצירת יעקב כהן. המחזה האידיאולוגי, במסרתו המהוקצעת, בבטחונו הבלתי מעורער, באימפקט המהמם שלו, אינו אלא הצד השני של המטבע: של ההססנות החיפוש והטולראנציה המקיפה מדי.

אולם המחזה של יעקב כהן מתיחס למחזה שונה משני הזרמים הנזכרים כאחד. רוב מחזותיו חסרים את המומנט האישי. אין כאן ניתוח של אופי היחיד; של אדם בודד המתלבט ומתפתל עם גורלו המיוחד; מאידך גיסא, אין כאן אף הטפה מכוונת, הוראת דרך בחיים. הבעיות המתעוררות הן בעיות כלליות; מופיעות דמויות פועלות, אך קשה לומר כי מופיעים אנשים אינדיבידואליים. המחזה הוא מחזה רעיוני; העיקר בו הוא בעיה אנושית כללית, ולא גורל הפרט; שמא נאמר כי זהו מחזה אידיאי, כדי להברילו מן המחזה האידיאולוגי המכוון. הדמויות מגלמות קו מחשבה, לא אופי. הדראמה הכהנית ממשיכה מסורת — זו של הדראמה הפואטית הרומאנטית, כגון הדראמה הפואטית של בייירן („הנפילים“). גם כאן המחזה סובב על ענינים שברומו של עולם, לא על בעיות יום יום. האדם, במסגרת זו, נהפך לנושא רעיוני; הקו האידיאי הוא המובלט, על חשבון תכונות האופי המיוחדות. מכאן גם שהדמויות מצוירות בגודל על-טבעי. לא החולשות הקטנות, האנושיות הן המשמשות קנה-מידה, אלא הרעיון הנשגב. דעתו של הקורא (או הצופה) אינה מוסחת מן הבעיה המרכזית בשל המומנט האישי. מחזה מסוג זה, בהכרח שיהיה כתוב בלשון שירית, תואמת את התוכן הנעלה.

מוטיבים אחדים מתבלטים בדראמה הכהנית. מוטיב „יום הדין האחרון“ או אולי „קץ כל בשר“ הוא מן החשובים שבהם. הוא חוזר בלבוש מודרני וארכאי, תנכ"י ואגדי.

הפחד מפני הקץ של המשורר דומה, למרבית הפליאה, לפחד מפני „הפטריה הגדולה” של כל כותבי ה־ science-fiction האולטרה־מודרניים. אמרנו „למרבית הפליאה”, אבל כאשר נתעמק בנקודה זו, נראה שאין התמיהה גדולה כל כך, כפי שנדמה בעיון ראשון. שהרי „הפטריה הגדולה” אינה אלא התגלמות ריאליסטית של פחדים עתיקים ביותר, שאת רישומם אנו מוצאים באגדות העתיקות וביתר חריפות וקדרות בספרות ימי הביניים.

מוטיב אחר הוא המאבק בין ישן לחדש, שינוי ארחות עולם, שני הנושאים גם יחד מתמוגגים במחזה „בלוז”. כניעת הישן מפני החדש פירושה, למעשה, אקוויוואלנטי לקץ, להרס הגדול. „בלוז” אופיני ביותר להלך רוחו ודרך מחשבתו של המשורר. הנטייה הב־רורה שנוטה כהן במחלוקת בין המסורת והחדש לצד המסורת דווקא, עשויה לשמש מפתח לגבי חלק ניכר של יצירותיו האחרות. אופינית היא דרך השכנוע ההוגנת. ברקוס אינו, בשום אופן, בעל תכונות שליליות בולטות. אמנם שרף עולה עליו; אך דבר זה מתברר רק לאחר זמן; וכאמור, אף ברקוס נחן בתכונות טובות.

בולטת האידיאליזאציה של העבר, השייכת לתפיסה הרומאנטית; אף הקריאה הרומאנטית „חזרה אל הטבע” נשמעת במחזה, אם גם בגוון מיוחד ובסקפטיות מה. ראוי לציין כאן, כי בדראמה העברית המודרנית ביותר הופיע כותב מחזות פיוטיים, הוא בנימין גלאי; אך הוא שייך לאסכולה שונה לגמרי; אפשר לראותו כעומד תחת סימן ההשפעה של המחזאים הצרפתיים הגדולים בני זמננו; כך, למשל, מזכיר האנאכרוניזם המכוון ב„סדרום סיטי” ביותר את האנאכרוניזם שב„אנטיגון” לאנוי. אף הדמיון בבחירת נושא „קץ העולם” אינו אלא שטחי.

כפי שצינו כבר, הרי מחזותיו של יעקב כהן הם בעלי תוכן כלל־רעיוני ברובם המכריע. יש מהם בעלי תוכן אנושי כללי, שהבעיות בהם כלל־אנושיות, ויש שבמרכוזם עומד עם ישראל וגורלו המיוחד. יש גם, שישראל הוא רק אחת ממכלול הבעיות — „ליד הפיראמידות”. המחזות על שלמה המלך, „דוד מלך ישראל” ועוד בנויים על המוטיב המרכזי של גורל העם. חשובה במיוחד להארת הבעיה היא הטרילוגיה „בנתיב היסורים”. כפי שמעיד השם, הרי הטרילוגיה מתרכזה סביב מוטיב היסורים, יסורי העם בגולה.

המחזות מהם מורכבת הטרילוגיה הם: „הקדושים”, „לקראת משיח”, ו„הצעקה השלישית”. החוט המקשר בין המחזות השונים הוא לא הנפשות הפועלות או העלילה, אלא מוטיב העם הסובל. השמות מבהירים לקורא את המוטיבים השונים. „הקדושים”, הפותח את המצעה, הוא אולי המחזה בו ניצב המשורר בפני הבעיה הקשה ביותר: כי כאן עליו למצוא טעם ויעוד ל„קידוש השם”. העלילה: השמות והכרה לגבול האכזרי. בדרך תועות בדרך אל עולמות עליונים. עדיין אין להן הבנה והכרה לגבול גורלן האכזרי. בדרך חייבות הן להגיע לידי הכרה זו. הנשמות הן של אנשים שונים ביותר זה מזה. הקו המשותף היחיד שבהן — השתייכותן לעם היהודי; היה זה הקו אשר השווה את הקרבנות בפני הפורעים. גם הצורה בה מצאו את מותם שונה: היו שמתו מוות פאסיבי, והיו שנלחמו ונתמרדו. הנפשות הן שש במספר, ולמעשה מתחלקות הן לשתי קבוצות עיקריות: ארבע מגלמות את הדור הישן, את המעמדות השונים שבדור הישן; סוחר, (המעמד הבינוני), קצב (בעלי המלאכה), מלמד (האינטליגנציה הרוחנית), ושמש זקן (כלי הקודש). שניים הם באי כוחו של הדור החדש: סטודנט צעיר ונערתו. לא כל ששת הטיפוסים מעוצבים בבחירות שווה. למעשה, בולטים רק שלושה: הזקן, הקצב והסטודנט. השאר אינם אלא נגריים, באים למלא את הריעה. השמש הזקן הוא צדיק מושלם. הוא הוא המקבל את גורלו הנורא ללא התמרמרות וטינה כלפי שמים. הקצב הוא גם כוחם של ההמונים הפשוטים, הארציים, על כל הטוב האצור בהם. פשוט הוא אך לא בא רוח. חדור גשמיות, אך מלא ענווה גדולה בפני הנעלה ממנו. הוא אשר הלך להילחם בגרוינו, להגן על חלשים יותר, ובמערכה נפל. מתגעגע הוא על החיים שחלפו, אך אם אין בו מרי, הרי אינו משלים עם מה שהיה. הטוען החריף ביותר הוא הסטודנט. מתכחש היה לעמו, עד שיום הפרעות עורר בו רגשות שניסה לשווא להחניקם. אף הוא נפל בקרב. בעצמו אינו מבין, מהו שדחק בו להתיצב לצד עמו בעת צרה. מלא זעף ועלבון, מיצר בצערו ובצער האומה, מטיח הוא דברים קשים והאשמות כנגד האלוהים.

וכאן בא המפנה המעניין: על המתים להשלים עם גורלם ולהבינו; להזדכך מכל שרידי הגשמיות ולהתעלות מעל רגשותיהם הסוערים; להגיע לשלווה ולצלילות. רק אז יוכלו לעבור במעבר הצר לעולם אחר. עליהם, כאילו, למות שתי פעמים. מהי דרך השכנוע שבידי המשורר? לאמיתו של דבר, אינה במלים. רעמים וברקים מכים ארצה את המתים המתמרדים עדיין (מוות שני). בהקיצם מתרדמתם או עלפונם, רואים הם את גן העדן, שומעים את דברי המלאכים. רחל האם היא הפונה אליהם ומבשרת להם את צירופם לעדת המלאכים, ואת תפקידם בהשתזרות לקיום העם בהווה ובעתיד. המתים חשים כי דבר נעלה נתרחש להם; הסטודנט, שבעצם לא נשתכנע במחשבתו, שוכנע ברגשותיו. הקורא עומד בפני בעיה זהה עם בעית הנפשות הפועלות: הפתרון המוצע הוא רגשי ולא שכלי.

„לקראת משיח“ דן בגעגועים לגאולה. שונים הם האגשים החולמים על בוא המשיח, ושונה דרגת געגועיהם אליו. המקובל הצדיק הנסתר ובעל התשובה הוגים אך בו. הקבצנים העלובים חושבים על עצמם ועל מדווייהם, ואך לרגעים מתעלים מעל פרטיותם. הם רואים במשיח מחולל ניסים פרימיטיבי, שימלא את משאלות לבם; גורל הכלל אינו עומד בפני עיניהם. הזוכה לראות לרגע את המשיח הוא אינו מן הצדיקים, כפי שאפשר היה להניח. הוא אינו אלא ילד קטן, שעדיין לא מסוגל לתפוס את גדל הנס שנתרחש לו. ושוב מתחילים החיפושים אחרי המשיח; המקובל נקרא לעולם אחר בלי שחזה בו בעיני בשר. גם כאן יש קולות מעולמות עליונים בסופו של המחזה; אלה הם הקולות הקוראים את המקובל לחברתם. הקולות הם של אבות אבותיו, והם מנסים לתת הסבר מדוע לא יוכל לחזות במשאת נפשו. שוב, ההסבר וצידוק הדין אינם ראציונאליסטיים; יסודם רגשי ולא שכלי. הפרט נספג בעם כולו, במסכת הדורות כולה, ועל כן אין בעצם כל חשיבות לדבר, איזה דור יזכה בביאת המשיח.

„הצעקה השלישית“ היא צעקתו של רבי לוי יצחק מברדיצ'ב, אוהב ישראל הגדול. ביתר דיוק, הרי היא הצעקה שרבי לוי יצחק לא השמיע אותה. שכן אילו היה משמיעה, היה העולם חיזר לתהו ובהו. אמנם, הרב מצדו מוכן לכך, כי מלאה סאת הסבל של העם. מדוע אין הוא זועק את זעקתו הגדולה, ככלות הכל? התכסיס הבימתי דומה כאן לזה שבמחזה הראשון של הטריילוגיה. גבריאל המלאך הוא שעוצר בו, בהממד אותו בברק חרבו. אף שלכאורה הצדק עם הרב, אין בן-תמותה רשאי להתדיין עם האלוהים, באשר אינו יכול לדעת את רזי העולם. מריו של הרב נשכח בכוח. רק עתה מופיע מיכאל שר האומה, כשבפיו דברי תנחומים. דבריו אינם אלא חזרה, במלים אחרות, על מה ששמענו בשני המחזות הקודמים. אחדות העם כולו היא התשובה לכל השאלות. החריגה מתוך מהות הפרט למהות הכלל היא המוחה את הסבל הפרטי. ואילו קיום העם כולו נע במסילה קבועה מראש, שאין לסבל יכולת לשנותה; יתרה מכך, לסבל תפקיד בחישול היעוד. מה שנעלם מבינתו של האדם, גלוי לפני הגבוה ממנו; והגבוה מעל גבוה אינו חייב — ואף אינו יכול — להשיב לאדם תשובות מכריעות על טענותיו.